

Т. Б. Ананьєва

ДО ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ «МІСЦЬ ПАМ'ЯТІ» В КИЄВІ НА ПОЧАТКУ ХІХ ст.: ВІДКРИТТЯ ЗОЛОТИХ ВОРИТ ТА ПУБЛІКАЦІЯ ПЕРШОЇ КНИГИ ПРО НИХ¹

«Нам осталися одні воспоминання в Истории
о знаменитых памятниках».

Микола Самойлов.
«Златые врата Ярославовы в Киеве»,
1834 р.

Розкопки Золотих воріт, які сталися 190 років тому, створили передумови для сприйняття пам'ятки як одного з перших у Києві секулярних «місць пам'яті». У статті розглядаються свідчення джерел, які розкривають локальні особливості цього процесу, неоднозначну позицію влади по відношенню до археологічної знахідки, роль приватної ініціативи та суб'єктивного фактору в запровадженні комеморативних практик. Вперше в історіографії викладено відомості про автора першої книги про Золоті ворота Миколу Самойлова.

Ключові слова: Київ першої половини ХІХ ст., Золоті ворота, археологічні місця пам'яті, Кіндрат Лохвицький, Микола Самойлов, митрополит Євгеній (Болховітінюв).

Неосяжна лавина досліджень та публікацій з проблематики memory studies, колективної пам'яті, її різновидів, функцій, практик використання минулого в політичних цілях тощо — дозволяє говорити про справжній історіографічний бум та «меморіальний поворот» в історіографії². Поняття «місця пам'яті» (Нора 1999), введене близько сорока років тому французьким істориком П'єром Нора, виявилось надзвичайно затребуваним та актуальним. З боку археологів також зросла увага до питань соціальної пам'яті, до суспільно-політичного контексту археології та тієї ролі, яку археологія (і сама наука, і конкретні археологічні пам'ятки) грає у формуванні соціально значущої інформації про минуле (див.: Сафронова 2019; Бондарець 2002; Михайлов 2015;

Соковиков 2014 та ін.). «Присутність минулого» (М. Хальбвак) у вигляді, наприклад, стародавніх руїн — один з важливих факторів, що конструюють і консолідують історичну пам'ять соціуму. Така «візуалізація» минулого впливає на ментальні образи та інтерпретації історії, створює передумови для виникнення «місць пам'яті» — колективних уявлень про історичне минуле груп, націй, товариств, співвідносних не тільки з тією чи іншою територією, а й з політичним, інтелектуальним та іншим досвідом.

Тематичне розмаїття та доступність згаданих матеріалів позбавляють нас необхідності робити певні історіографічні екскурси та уточнення. Тим більше, що нашим завданням у цій статті є не теоретизування, а розгляд конкретного сюжету, пов'язаного з першими спробами позначити як «місце пам'яті» київські Золоті ворота незабаром після того, як вони були розкопані 1832 р. археологом-аматором Кіндратом Лохвицьким. Для такого, переважно, історико-емпіричного завдання обмежимося вказівкою, що говоримо про «місця пам'яті» у тому сенсі, який надав поняттю сам П. Нора, тобто «місце пам'яті» — це будь-яке значуще явище, речове чи нематеріальне за своєю природою, яке набуло статусу символу в меморіальній спадщині того чи іншого суспільства. Для Києва та городян сьогодні одним із таких місць є Золоті ворота. Ця історико-археологічна пам'ятка князівської епохи має величезну семантичну глибину, що створює можливість для її інтерпретації та сприйняття як важливого об'єкту «символічного минулого».

П. Нора виділив чотири типи місць соціальної пам'яті: топографічні місця пам'яті, що залежать від їхньої локалізації. Це туристичні місця, архіви, бібліотеки, музеї тощо; монументальні місця пам'яті — архітектурні споруди;

1. Щира подяка колегам Ірині Абрамовій та Ользі Друг за сприяння при підготовці статті.

2. Пошук Google за 0,49 сек. пропонує 26500000 позицій-посилань.

функціональні місця пам'яті — підручники, мемуари, хрестоматії тощо; символічні місця пам'яті — різноманітні пам'ятні заходи, паломництва тощо. Золоті ворота майже одразу, як були розкопані на початку XIX ст., реалізувалися у двох варіантах-типах: руїни стародавньої споруди та книга про них.

Археологічне відкриття стародавніх Золотих воріт відбулося рівно 190 років тому — розкопки розпочалися 23 травня 1832 р. Ця подія відкрила нову епоху не тільки в історичному побутуванні пам'ятки, а й стала знаковою подією в історії київської археології на її доінституційному етапі становлення.

Післярозкопачна доля Воріт виглядає досить благополучною, особливо на тлі інших розкритих у 1820—1830-х рр. історичних споруд. На відміну від Десятинної церкви, так званої «Ірининської» церкви, Федорівського монастиря та низки інших об'єктів, які залишилися лише на археологічній карті міста, Золоті ворота до наших днів збереглися майже в тому вигляді (з урахуванням впливу природних та антропогенних факторів), в якому були відкриті, неодноразово досліджувалися, музеєфіковані, тобто інтегровані в соціокультурний та науковий простір. Причому складний тривалий процес музеєфікації пам'ятки, що включав цілу низку етапів, почався фактично відразу після розкопок.

Сьогодні сприймається як цілком природний той факт, що Золоті ворота збереглися після розкопок, захищені павільйоном-«реконструкцією» (з 1982 р.), присутні в міському середовищі в одному з найпривабливіших районів і доступні для огляду.

За словами сучасних дослідників пам'ятки, вона «вважає своєю величчю, є певним комунікаційним елементом в українському суспільстві, але водночас і в рамках загальносвітових культурних процесів. Як споруда оборонного характеру Золоті ворота вражають наших сучасників. Проте, так само вони вражали і в попередні століття (тут і далі виділено нами — Т. А.). І впродовж століть Золоті ворота неодноразово ставали об'єктом уваги звичайних жителів українських земель, мандрівників, письменників, науковців» (Ластовська 2019, с. 319; див. також: Гапич, Іванова 2021). Одразу звернемо увагу і на тезу, що «з приходом на українські землі російської влади Золоті ворота поступово перетворюються на символ, що отримує політико-ідеологічний характер» (Ластовська 2019, с. 319).

Очевидно, тут маємо справу з логічним припущенням¹, що російська влада, як і будь-

яка інша, мала використовувати стародавню пам'ятку для легітимації своїх претензій на Київ, маркування імперського простору і, конструюючи «нову історію», була зацікавлена у використанні Золотих воріт як інструменту для репрезентації «нового минулого», для трансляції суспільству його ідейно-політичного змісту. Тобто йдеться про широко розповсюджені моделі «монументальної політики» та інструменталізації «правильного минулого» (див. напр.: Литвинова 2016). Здавалося б, Золоті ворота ідеально підходили на роль такого репрезентанта і мали стати символічним ресурсом влади. Але, як це нерідко трапляється в історії, «шкідливі» факти намагаються заперечувати гарну теорію. Різноманітні джерела (офіційні, особового походження, історіографічні) першої половини XIX ст. створюють далеко не однозначну картину, яка актуалізує питання про співвідношення ідеологічного замовлення влади та культурних орієнтирів місцевих еліт, про джерела виникнення комеморативних практик, пов'язаних із Золотими воротами, їх роль у соціокультурному просторі міста в різні епохи та в еволюції історичної культури.

Не претендуючи на повноту висвітлення теми, ми сподіваємося, що викладені матеріали допоможуть оцінити, наскільки неоднозначним, багатоплановим було ставлення до Золотих воріт у початковий період їхнього історичного побутування як археологічної пам'ятки та історико-меморіального об'єкта.

* * *

К. Шероцький вважав, що «в XVII веке этими (Золотими — Т. А.) историческими воротами очень дорожили» (Шероцький 1917, с. 22—23), на підтвердження чого наводив два епізоди: 1649 р. — триумфальна зустріч біля Золотих воріт Богдана Хмельницького після низки військових перемог; 1651 р. — в'їзд у захоплений Київ війська литовського гетьмана Януша Радзивілла. Здається, настільки акцентований висновок потребує більш вражаючих підтверджень, але поки що нам не вдалося їх виявити, крім згадки М. Максимовича, що після Переяслава, нібито в січні 1654 р. «*Киевский митрополит Сильвестр Коссов и все духовенство торжественно встречали царских полномоченных за Золотыми воротами Ярославовыми*» (Максимович 1994, с. 37).

Як би там не було, через сто років, в 1755 р. напівзруйновані стародавні Золоті ворота були засипані та опинилися в товщі земляного валу. Засипка була не повною, «для сохрания вида древности» верхня частина стовбів височіла над насипом (Высоцкий 1982, с. 31). Однак цей прояв турботи про «древность» через короткий час поступився місцем прагматичним міркуванням: вже на плані Старокиївської фортеці 1766 р. врятовані склепіння Воріт відсутні —

1. Процитована констатація підтверджується єдиним посиланням на «Историю Российскую» В. Татищева, який нібито згадує Ворота «само у такому ракурсі». Проте на зазначених автором сторінках нам вдалося знайти лише згадку про будівельну діяльність князя Ярослава: «1037 [год]. Ярослав совершил град великий в Киеве» і т. д. Золоті ворота перелічені серед інших споруд.

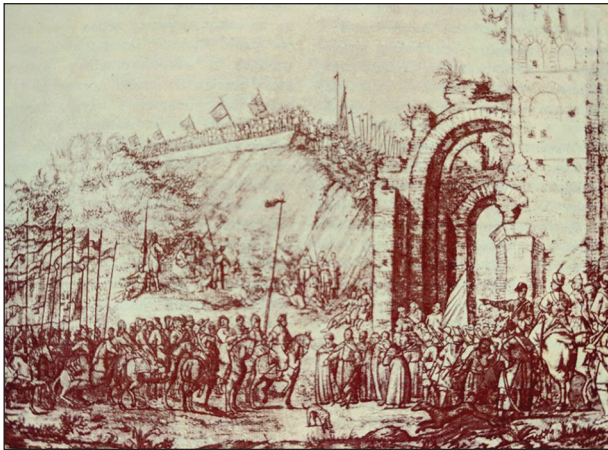

Рис. 1. Золоті ворота, 1651 р., копія з малюнка А. ван Вестерфельда

Рис. 2. Золоті ворота, акварельна копія з малюнка А. ван Вестерфельда, зроблена для митрополита Київського Євгенія

вони не відповідали правилам фортифікації та були розібрані (Высоцкий 1982, с. 32).

Усього кілька десятиліть по тому місце літописних Золотих воріт стерлося з пам'яті сучасників. «В последствии времени место их забыли, а название усвоилось другому входу, вблизи древних врат <...>» (Закревский 1868а, с. 324), — писав М. Закревський, який до 1829 р. (з нетривалими перервами) мешкав у Києві і не з чуток знав про золотоворітську забутливість киян. А київський митрополит Євгеній (Болховітінов), який відіграв помітну роль у відкритті Воріт, писав у «Слове <...>. На память освящения храма Св. великомученика Георгия (ноября 26), иже в Киеве у Златых врат <...>»: «Где те близ (храма) бывшие Златые врата, не уступавшие, может быть, велелепию Константинопольским <...>? Едва уже и место их нам известно» (Евгений 1834, с. 472). Граф М. Бутурлін, який неодноразово перебував у Києві та мав тут дуже широке коло спілкування, в своїх мемуарах підтверджував, що саме митрополиту «обязаны открытием памятников Владимировой и Ярославовой

старины, Золотых Ворот, бесследно зарытых до того времени в валу, окружавшем перовобытний княжеский город» (ред. Полякова 2006, с. 421).

В «Истории города Киева» М. Берлинського, написаної наприкінці XVIII ст., і в його ж «Кратком описании Киева», виданому в 1820 р., стародавні Золоті ворота — одна з побіжно згаданих споруд епохи Ярослава Мудрого. В записках мандрівників та протопутівників Золоті ворота, якщо й згадувалися, то явно поступалися визначним київським «достопамятностям» — церковним святиням. Це не заперечує факту, що навіть до розкопок Воріт культурна еліта виявляла до них інтерес, що добре показала публікація у 1822 р. в журналі «Северный архив» малюнку А. ван Вестерфельда, який закарбував Золоті ворота у 1651 р. З опублікованого малюнка було виготовлено чимало копій; навіть ті, хто не передплачував журнал, теж бажали мати зображення стародавньої київської пам'ятки. Видавець журналу Ф. Булгарін добре відчував кон'юнктуру — з усіх малюнків Вестерфельда з краєвидами Києва 1651 р. він вибрав для публікації та залучення читачів саме зображення Золотих воріт (рис. 1, 2; Смирнов 1908, с. 197—512).

Деякі інтелектуали початку XIX ст., відвідуючи Київ, прагнули побачити хоча б ймовірну ділянку, де могли знаходитися Ворота. «Осматривали также место, где при Владимире были золотые ворота у везда в город» (Лонгинов 1905, с. 552), — згадував приїзд до Києва влітку 1823 р. Н. Лонгінов, який служив у канцелярії графа М. Воронцова. За кілька місяців перед тим місто відвідав доктор словесності, історик, археолог А. Глаголев. У записках про подорож він згадав давню «городскую стену (тобто вал — Т. А.), имеющую золотые ворота» (Глаголев 1837, с. 90).

Але, наприклад, відомий історик та громадський діяч О. Чертков, будучи в Києві приблизно в цей же час, жодним словом не згадав Золоті ворота, хоча був зовсім поруч — у Софії, біля Десятинної та Трьохсвятительської церков (Чертков 2012, с. 42—44). Приблизне місце знаходження Золотих воріт все ж таки не входило до традиційного маршруту навіть освічених відвідувачів міста, що вже говорити про тисячі простих пілігримів.

Після розкопок 1832 р., незважаючи на збереження безперечного пріоритету за сакральними пам'ятками, відкриті Золоті ворота, звісно, частіше бачили «екскурсантів». Відомий письменник, історик, етнограф В. Пассек ділився враженнями: «Златые врата, как живописная развалина, невольно приковывают внимание своим видом, прочностью и воспоминаниями» (Пассек 1840, с. 139). Це дуже цікаве спостереження щодо емоцій, які викликали руїни Воріт: вони були пов'язані з «вспоминаниями», з пам'яттю про минуле. Отже,

нещодавно розкриті з-під насипу Золоті ворота наповнювали навколишній простір символічним змістом, який відсилав до історичного минулого. Пам'ятка, оточена до середини XIX ст. «пустырями и провальями» (Ге 1911, с. 365), вже у 1830-х рр. позначена як «місце пам'яті» Старого Києва.

Втім емоційно-ціннісне сприйняття вже розкопаної пам'ятки не було одностайним, всеосяжним, монохромним. Емоційні стандарти та емоційний досвід окремих соціальних груп (не кажучи вже про окремих індивідуумів) дуже відрізняються. Поетизація та «історизація» руїн навіть в епоху романтизму не мала масового характеру. В популярних присвячених Києву виданнях 1840 — 1850-х рр. був досить одноманітний виклад золотоворітських історичних фактів (див. напр.: Фундуклей 1847). М. Сементовський в *«Киеве и его достопамятностях»* писав, що його серце «забилось» другою життяю, — життям времен Ярославовых», але ці почуття викликали Софійський та Георгіївський храми, і лише зазначено, що *«против южного входа в Георгиевскую церковь вдали видны одинокие развалины Золотых ворот»* (Сементовский 1852, с. 151).

Зауважимо, що до середини XIX ст. Золоті ворота можна зарахувати до тогочасного «Старого Києва» з певною умовністю, оскільки вони перебували на межі обжитого міського простору. *«Вся местность за Золотыми воротами — до самой Лыбеди — была полем, на котором росли кустарники глodu и шипишины и паслись городские коровы, а на овраги, на которых теперь Ботанический сад, сваливался навоз и городские нечистоты»* (Лебединцев 1909, с. 314—316), — згадував протоієрей П. Лебединцев, відомий своїми киевознавчими працями.

Утім у 1840 р. історик, перший ректор Університету Св. Володимира М. Максимович помістив малюнок саме «Золотих Врат» на фронтиспис першого випуску альманаху *«Киевлянин»* (ред. Максимович 1840), наче надавши пам'ятці статус емблеми міста. Щоправда, представлене на обкладинці зображення Воріт у вигляді двох понівечених стін справляє не дуже вигідне враження (рис. 3). Але саме цей іконографічний тип був поширений на той час. Він простежується як основа художніх зображень Воріт навіть тоді, коли вже з'явилися контрфорси (1837 р.), що надало руїнам Воріт більшої монументальності. Деякі видавці не поспішали відступати від раннього іконографічного типу. У дуже популярному виданні 1847 р., випущеному під егідою київського губернатора, мецената І. Фундуклея, відтворено варіант, більш презентабельний порівняно з малюнком у *«Киевлянине»*, але в них явно був спільний «протограф» (рис. 4; Фундуклей 1847, вкладка між с. 46—47).

На жаль, деякі дослідники наводять аналогічні зображення без вказівки джерела.

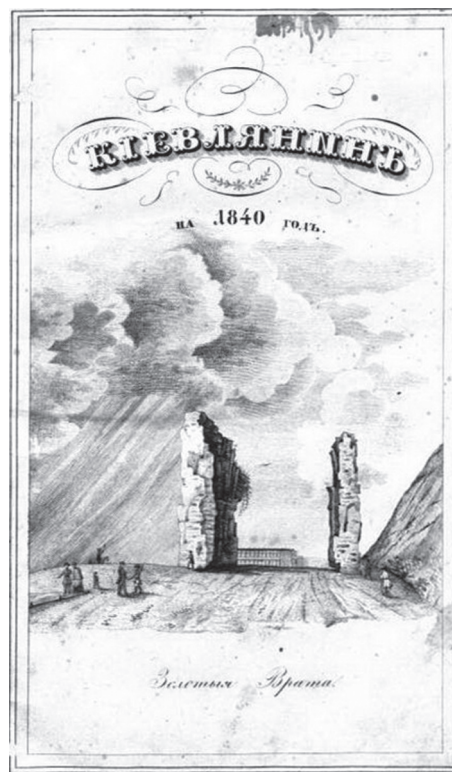

Рис. 3. Фронтиспис із зображенням Золотих воріт, альманах «Киевлянин», 1840 р.

Рис. 4. Зображення Золотих воріт у книзі «Обозрение Киева в отношении к древностям», 1847 р.

Зокрема, в книзі С. Висоцького надруковано малюнок, який дуже близький до малюнку «Обозрения Киева» (Высоцкий 1982, с. 33), але звідки він був запозичений, невідомо. Проте зрозуміло, що таких схожих зображень було чимало.

Відповісти на питання про автора цього раннього золотоворітського іконографічного канону дозволяє надзвичайно цікавий предмет — мідна пластина, на одному боці якої зображення Золотих воріт (рис. 5), виконане масляними фарбами і дуже близьке до згаданих вище малюнків в «Обозрении Киева» та в

Рис. 5. Золоті ворота на мідній пластинці, виготовленої на замовлення К. Лохвицького

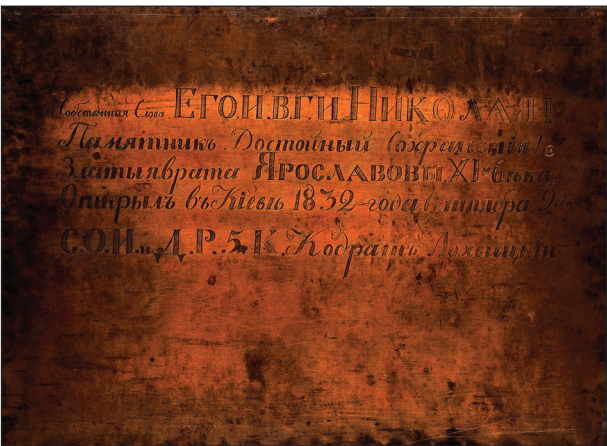

Рис. 6. Напис на зворотному боці мідної пластинки

книзі С. Висоцького, а на іншому боці пластини гравірований напис, що якраз і прояснює питання (попри те, що на наявному в нашому розпорядженні фото він погано читається), яке нас цікавить¹ (рис. 6). Немає сумнівів, що напис був вигравіюваний на замовлення К. Лохвицького, мабуть, тим же гравіром, який виконував його аналогічні замовлення для мідних пластин на «Хрест Апостола Андрея Первозванного» та ін. (див. напр.: Ананьева 2013, с. 256—270) У написі на золоторитській пластині наведено фразу, нібито вимовлену імператором Миколою I — «Памятник достойный сохранения», а також вигравіровано: «Соискатель Общества истории и древностей российских 5 класса Кодрат Лохвицкий». Картина на пластині з видом Золотих воріт, у свою чергу, очевидно, є реплікою з численних акварелей К. Лохвицького, які він під час та після розкопок розсилав високопоставленим особам (рис. 7).

1. «Мемориальная медная пластина с живописным изображением Золотых Ворот в Киеве; с гравированным изречением Николая I на обороте. [1830-е гг.]. Медь, масло» — була представлена на аукціоні. Див.: <https://www.litfund.ru/auction/371/45/>

В. Пассек, якого руїни «приковували <...> воспоминаниями», у своїх записках зазначає, що «Златые врата <...> отысканы учеными людьми» (Пассек 1840, с. 149, 150). Очевидно, він мав на увазі саме К. Лохвицького. «Изыскатель древностей» охоче виступав у ролі гіда на місцях своїх розкопок. С. Маслов, письменник, агроном, редактор «Земледельческого журнала», який відвідав Київ у 1830-х роках, згадував: «Перед отъездом моим, я познакомился с почтенным киевским археологом статским советником Лохвицким; с ним ездил я осматривать открытые им золотые врата <...> О древностях Киева он говорит с энтузиазмом» (Маслов 1839, с. 48).

Ентузіазм К. Лохвицького відігравав величезну роль у (говорячи сучасною мовою) популяризації Золотих воріт. Він з надзвичайною активністю поширював новину про своє відкриття та про височайше схвалення знахідки. Сам один, перевершуючи зусилля багатьох, він перетворив листування на «засіб масової інформації», сповіщаючи про свій успіх та необхідність «дальнейшего изследования сей царственной древности» (Оглоблин 1891, с. 147). Виготовлення та розсилання зображень Золотих воріт «візуалізували» археологічну подію².

26 листопада 1832 р. київський археолог написав листа імператору: «Высочайшая воля Вашего императорского величества мне еще формально не объявлена», — повідомляв К. Лохвицький. Йшлося про Золоті ворота і усний вердикт імператора, що пам'ятку слід було зберігати. «Кому я должен сдать сей памятник для хранения? и продолжать ли систематически раскрытие древностей?» (НБУВ ІР, ф. II, од. 22950, арк. 9), — запитував археолог царя. Але відповіді не отримав. Лист був надісланий з Петербургу назад місцевому генерал-губернатору В. Левашову.

«Внимание Вашего сиятельства на мои сильные раскрытия древностей исторических в Киеве на свой счёт проникло и воскресило в душе моей жизнь благоговеть и любить святую добродетель Вашего сиятельства, — звертався у жовтні 1833 р. до В. Левашова любитель старожитностей, який усвідомив, що порушувати епістолярну субординацію не дозволено навіть йому. — После сего удостоверения не смею утруждать Вас, великодушный граф! моею прозьбою о себе, проицая в справедливость, сияющую во всех делах Ваших и все то что видите на деле доказанное трудом и пользою в отыскании государственных древних имуществ Золотых ворот и церкви, доложите лично всеавгустейшему монар-

2. Ми не зупиняємося детально на організації розкопок і мотиваційній складовій археологічних зусиль чиновника 5-го класу К. Лохвицького, оскільки розглядали ці сюжети в попередніх публікаціях. (див.: Ананьева, Абрамова 2007; Ананьева 2020).

Рис. 7. Золоті ворота, малюнок К. Лохвицького, адресований київському військовому губернатору О. Гурьеву, 1835 р.

ху, изливающему блага-верно-подданных за службу» (НБУВ ІР, ф. II, од. 22951, арк. 56 зв.). У цьому витіюватому тексті цікавим є нагадування, що розкопки Воріт велися власним коштом К. Лохвицького; влада не взяла на себе витрати для відкриття пам'ятки, хоча, як бачимо, археолог прагнув надати своїй знахідці державного статусу. Немає ознак, що ситуація змінилася з появою в Києві в 1835 р. Тимчасового комітету для дослідження старожитностей.

Створенню Комітету передував цікавий для нашої теми епістолярний полілог. Розпочато його було 27 липня 1835 р. листом-запискою «О древних памятниках, в западных губерниях открываемых» міністра народної освіти графа С. Уварова на ім'я царя (ЦДІАК, ф. 707, оп. 1, од. 773, арк. 5—7).

С. Уваров — автор триади «православ'я, самодержавство, народність», що стала основою державної ідеології (в літературі — теорія офіційної народності), зазначав у Записці, що стародавні пам'ятки є «очевидным доказательством прав империи на владение страной, искони принадлежавшею благословенному племени Св. Владимира». Особлива роль відводилася Києву, оскільки «(п)амятники его, пощаженные веками, не многочисленны, но древностию своею превосходят все имеющееся».

С. Уваров виклав програму дослідження та збереження київських пам'яток, яка була дале-

кою від реальності та перетворювала місто на заповідник. Але з початку, на його думку, слід було «такіе предмети (старожитности — Т. А.) оградить и даже покрывать от влияния непогод и приставлять к ним караул. Теперь открыты в том же Старом Киеве так называемые **Золотые Ворота** <...>. Чем драгоценнее, чем реже такие находки, тем более должно принимать старания к сохранению найденного в целости» (ЦДІАК, ф. 707, оп. 1, од. 773, арк. 6). Читаючи ці фрази, важко позбутися відчуття, що вони написані під впливом листів К. Лохвицького, оскільки ледве не повторюють слова археолога, який неодноразово звертався до міністра.

Пряма реакція царя залишилася поза документами, але ідеї С. Уварова викликали швидку реакцію київського військового губернатора, якому надіслали копію Записки. Не вступаючи в полеміку із впливовим міністром, В. Левашов виклав реальні та вигадані обставини, які у підсумку мали поховати ініціативи С. Уварова. Губернатор вважав передчасним навіть створення «особого Комітета», пояснюючи це відсутністю «чиновников, знающих сие дело». Втім після відкриття Університету (1834 р.) цей аргумент не спрацював і, розуміючи це, В. Левашов заздалегідь пропонував, щоб люди, які займатимуться відкриттям старожитностей, перебували у підпорядкуванні попечителя учебного округу, а не губернської влади.

Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей у місті Києві було створено в 1835 р. при Університеті Св. Володимира. Очолив Комітет попечитель Київського учбового округу С. фон Брадке. У його розпорядження надавалася щорічна сума 1500 рублів — «для изыскания древностей», унаслідок чого обговорювалася фінансова звітність Комітету (НБУВ ІР, ф. II, од. 22953, арк. 6—6 зв.). Останній мав очолити та організувати діяльність з розкриття стародавніх пам'яток, надати їй характеру офіційно санкціонованої, що призводило до додаткового бюрократичного навантаження. Обов'язки Комітету не були підкріплені необхідним владним ресурсом. Університетські професори були чиновниками, залежними від начальницької волі губернатора, міністра тощо.

Отже, незважаючи на ідеї міністра освіти, було реалізовано інший проект, який утворив не надто дієздатний розклад сил: відповідальні за пам'ятки члени університетської корпорації залежали від рішень губернатора, який первісно не схвалював створення Комітету. Ситуація була би патовою, якби не чиновник 5-го класу К. Лохвицький, який розкопав Золоті ворота на свої та зібрані «по підписке» кошти і мав твердий намір отримати престижну винагороду.

Автор написів не обмежувався мідними табличками, він хотів увічнити своє ім'я біля Золотих воріт поряд з іменами царя та князя Ярослава Мудрого. Губернатор, переадресовуючи клопотання К. Лохвицького щодо золотоворітського напису Тимчасовому комітету, писав: «По совершенном открытии в Киеве чиновником 5-го класса Лохвицким, так называемых золотых ворот, признанных Высокопреосвященнейшим митрополитом Евгением теми самыми златыми вратами Ярославовы (так в оригіналі — Т. А.), с коих снятый в 1651 году вид найден в бумагах покойного короля польского Станислава Августа Понятовского <...> оказывается необходимость в начертании при сих вратах на особой доске надписи, которая бы служила каждому путешественнику ясным указанием Исторической знаменитости и глубокой древности сего памятника» (НБУВ ІР, ф. II, од. 22952, арк. 1—1 зв.). Тобто йшлося про створення змістовного міні-нарративу колективної пам'яті, призначеного «каждому путешественнику» та покликаного долучити киян і мандрівників до кола тих, хто вже визнає або ще визнає «Историческую знаменитость и глубокою древность» пам'ятки. Цей знаменний факт не можуть (в рамках нашої теми) знецінити навіть подальші події, коли історія з написом набула гротескних рис і тяглася аж до 1842 р.¹

1. Про справу «О составлении приличной надписи к Златым вратам Ярославовым и об исправлении поврежденной в доске с надписью, повешенной на Златых вратах» див.: (Ивакина 2007; Оглоблин 1891).

Мідні таблички з написами на звороті зображення Воріт були приватною ініціативою та виготовлялися з блискавичною швидкістю. На вирішення питання про публічний напис знадобилося вісім (!) років...

* * *

Відкриття Золотих воріт було єдиним випадком, коли у К. Лохвицького з'явився не конкурент і суперник, а сподвижник, який підключився до просування золотоворітської пам'ятки-проекту.

Через два роки після відкриття Воріт, в 1834 р. була опублікована книжка з багатослівною (за звичаєм тих часів) назвою: «Златые врата Ярославовы в Киеве, сооруженные в начале XI в. и открытые из земли в 1832 году с точным видом и историческим описанием оных». Практично водночас вийшла друга книжка того ж автора, теж присвячена стародавньому місту: «Киев в начале своего существования, блеске, славе, величии, разрушении и возобновлении; с историческим описанием двух первых церквей, сооруженных равноапостольным князем Владимиром, по восприятии святого крещения в 989 году, и существующих поныне в Киеве, с планом и видами оных церквей». Цікавим є вже сам факт появи одразу двох невеликих книжок, присвячених Києву, його історії та стародавнім пам'яткам — збереженням, а також виявленням під час археологічних розкопок. Однак в історіографії він залишався непоміченим.

Обидва твори належали перу одного автора — Миколи Самойлова (1834а; 1834б). Це ім'я в літературі зустрічається вкрай рідко, відомості про М. Самойлова відсутні. Один з перших і дуже нечисленних на той час авторів творів про київську минувшину виявився вилученим з поля зору дослідників.

Він не привернув увагу навіть такого метра історіографії як В. Іконнікова, який у книзі-нарисі «Киев в 1654—1855 гг.» зазначав, що в 1830-х роках «интерес к изучению киевской старины выразился в целом ряде изданий, посвященных собственно Киеву, его истории и древностям», проте книжки М. Самойлова навіть не згадав (Іконников 1904, с. 268)². У двотомній праці М. Каргера «Древний Киев», «Златых врат» М. Самойлова немає ні в розділі з історії археологічного вивчення, ні в розділі про давні оборонні споруди Києва.

Наскільки нам відомо, єдиним, хто приділив увагу «Златым вратам» М. Самойлова у своїй книзі про цю саму пам'ятку, був С. Висоць-

2. Навіть в «Опыте русской историографии» в бібліографічному посиланні згаданий лише «Киев в начале своего существования...» (Іконников 1891, с. 272), про книжку «Златые врата <...>» не сказано.

Рис. 8. Креслення М. Самойлова, надруковані в його праці

кий (Высоцкий 1982). Він відзначив важливу деталь — перший твір про Золоті ворота було написано «по свежим следам и под сильным впечатлением от раскопок К. Лохвицкого». Найбільшою заслугою М. Самойлова С. Высоцкий вважав «сделанный им обмерный чертёж Золотых ворот, помещённый в его работе и выollenный им собственноручно, о чем свидетельствует сопроводительная надпись. Этот обмер (фасады восточной и западной стен и план), хотя и далёк от современных требований к археологическим чертежам, все же является шагом вперёд по сравнению с рисунками К. Лохвицкого» (рис. 8; Высоцкий 1982, с. 37). Інформація про самого М. Самойлова і тут відсутня.

Брак уваги до особи М. Самойлова, ймовірно, пов'язаний з науковою незатребуваністю його праць. Нам не зустрілися цитати з них, за одним, дуже показовим, винятком — у знаменитому «Описании Киева» М. Закревського. Щоправда, навіть у другому виданні популярної книги (1868 р.) прізвища Самойлова немає в іменному покажчику, оскільки в тексті воно назване лише в бібліографічному посиланні: «См. еще книгу <...> Николая Самойлова. <...> Много отступлений, не нужных к делу и известных уже по истории» (Закревский 1868b, с. 120). Навряд чи ця характеристика є справедливою, адже у першій половині 1830-х рр. про Золоті ворота було відомо зовсім не так багато.

Можна вирішити, що М. Закревський тільки для повноти бібліографії згадав книжку, втім він запозичив саме з неї, практично не змінивши жодного слова, опис відкритих у 1832 р. Золотих воріт, повністю довіряючи відомостям М. Самойлова щодо розмірів стін, плінфи, особливостей кладки, будівельної техніки, виду відкритих руїн («бледно бланжевый» колір «греческого цемента <...>, составленного из раковистой извести с толчёным камнем» тощо). Тобто, висловившись про книгу критично, насправді М. Закревський визнавав корисність та достовірність роботи попередника. Запозичивши потрібні відомості з праці М. Самойлова без чіткої вказівки на джерело, та ще й висловившись так зневажливо про книжку, М. Закревський побічно сприяв забуттю одного з вельми прикметних персонажів ранньої історії киевознавства. Ґрунтовна двотомна праця М. Закревського, яка досі залишається настільною книгою істориків Києва, остаточно загасила інтерес до твору його тезки.

Тим часом питання, ким був цей загадковий автор, викликає не марний інтерес, навіть безвідносно до змістовності його книг. М. Самойлов виявився одним із тих, хто відчув тенденцію до розвороту історичних зацікавлень у бік «внутрішньої» історії, що позначилася саме в 1830-і рр. (Боярченко 2012), його ім'я має перебувати серед першопрохідників в царині історичного знання про Київ.

Як слушно зауважив С. Висоцький, М. Самойлов писав книжку «под сильным впечатлением от раскопок». Але не лише від них. Він був допитливим і кмітливим, хотів на власні очі побачити те, про що писав, прагнув особисто брати участь у осягненні минулого, виявити історичні пласти в навколишньому світі та долучитися до них. При цьому його твори значною мірою мали аматорський характер, були не зовсім самостійними, позбавлені критики джерел. Але це не применшує заслуг автора, який жив у той час, коли далеко не всі мали дар і навички «помічати» давнину. Ці якості були важливими у Києві, де, за словами М. Берлінського, «едва остались признаки прежнего его бытия, и то для наблюдательного, любопытного ока» (Берлинский 1991, с. 29).

У Києві першої третини XIX ст. підготувати публікацію про старожитності та археологічні відкриття здатні були лише дві людини: митрополит Київський Євгеній (Болховітінов), відомий своїми працями з церковної історії та енциклопедичними знаннями, зокрема, звичайно, й про старожитності; і вже згадуваний історик Києва та педагог Максим Федорович Берлінський.

К. Лохвицький, перо якого було гостро заточене для офіційних паперів, але зовсім не було здатне на виклад «абстрактних» сюжетів, уважно стежив за найменшими проявами того, що, на його думку, могло бути зазіханням на його інтереси як «автора» археологічного відкриття.

Як же вдалося М. Самойлову, невідомому «варягу», явно сторонній для міста людині провести на розкопі значний час, зробити обміри, креслення, отримати потрібну інформацію? Все це сталося відкрито, з відома К. Лохвицького, за його участі, а вихід книжки М. Самойлова Кіндрат Андрійович сприйняв з невластивим йому в таких випадках спокоєм. Ця ситуація нетипова для К. Лохвицького, який ревно і войовничо стежив за недоторканністю своїх пріоритетів.

На час приїзду до Києва на рахунок М. Самойлова вже було кілька творів. У 1829 р. енісейський купець Микола Степанович Самойлов подав до Товариства історії та старожитностей при Московському університеті «Описание Далматовского Успенского монастыря в Шадринске» (Труды... 1837, с. 133). Опис справив добре враження і було вирішено опублікувати його в «Летописях» Товариства, а сам автор став його «сореvнователем». Втім він вважав за краще видати свій твір окремою книжкою (1830). Сибірському купцю було не обтяжливо одарувати примірниками «Исторического описания» як бібліотеку Товариства, так і всіх його членів. У 1830 р. М. Самойлов опублікував «Историческое описание Введенской Островской пустыни Владимирской губернии» (Самойлов 1830).

Секретарем Товариства історії та старожитностей на цей час був майбутній цензор кни-

ги про Золоті ворота — І. Снегірьов, професор університету, історик, відомий фольклорист, укладач найдокладнішого опису московських церков та монастирів. І. Снегірьов листувався з митрополитом Київським Євгенієм. Саме у листі митрополита до І. Снегірьова від 21 вересня 1830 р. зустрічаємо згадку: «Господину Самойлову мое почтение. Теперь в дворянстве больше будет писать» (Письма ... 1871, с. 118). Митрополиту як почесному члену Товариства історії та старожитностей¹, напевно, було відомо про праці М. Самойлова. Фраза свідчить, що Євгеній дуже прихильно поставився до них і був радий просуванню М. Самойлова соціальними сходами — отриманню особистого дворянства.

Енергійний купець-сибіряк не обмежувався захопленням минулим, він уважно стежив за подіями, що відбуваються, відгукуючись і на них власними творами. Впродовж 1829—1831 рр. по всій країні лютувала епідемія холери. М. Самойлов зібрав та узагальнив величезну кількість інформації, статистичних даних, бюлетенів, розпоряджень влади, урядових указів, і все це помістив у своїй книжці «Исторические записки сибиряка о холере в Москве» (1831 р.). Десятки конкретних історій про добровільну самовіддану допомогу, жертвну працю лікарів — все це описано М. Самойловим із середини подій, названі конкретні імена, незалежно чи то представники вищого світу, чи кріпаки.

У січні 1832 р. М. Самойлов подарував книжку про епідемію Товариству історії та старожитностей і одразу запропонував нову тему — «сочинить сведение: О начале и происхождении хлебного вина и винокурения в России», що було визнано «достойным вниманія» (Труды... 1837, с. 162). Очевидно, саме для збору матеріалу він вирушив до Києва. У всякому разі, 18 травня 1832 р. митрополит Євгеній писав І. Снегірьову: «Ваш сореvнователь Самойлов определился на службу в Киев. Он собирает историю о русских кабаках и русской винной продаже!» (Письма... 1871, с. 125).

Проте за три дні перед цим сам Євгеній отримав листа від М. Самойлова, в якому той приносив «чувствительнейшую мою благодарность за одолжение книги: Опыт повествования о древностях русских (идеться про: Успенский 1811—1812), что нужно, я из оной извлёк и при сем возвращаю», — писав М. Самойлов (Архив СПб ИИ РАН, ф. 238, оп. 2, к. 341, ед. 35, л. 4).

Отже, на 23 травня, коли розпочалися розкопки Золотих воріт, М. Самойлов уже був особисто знайомий із митрополитом, брав у нього

1. 19 вересня 1811 р. тодішній єпископ Вологодський Євгеній був прийнятий в сореvнователі, а 2 жовтня 1816 р., вже будучи архієпископом Псковським — у почесні члени Товариства.

книги, спілкувався та, вірогідно, вже починав працювати над книгою «Київ в начале своего существования <...>».

Можна припустити, що весь 1832-й рік М. Самойлов залишався в Києві. Принаймні, у грудні саме з Києва від нього були отримані нові дари Товариству історії та старожитностей (Труды... 1837, с. 201). А у лютому 1833 р., теж перебуваючи в Києві, Микола Степанович повідомляв московським дослідникам старожитностей про свою нову ідею. На засіданні 25-го числа зачитали «от сореэнователя Общества Н. С. Самойлова, из Киева, представление об открытии г. Лохвицким в Кивее Золотых ворот <...> и о желаниии г. Самойлова составить описание воротам; при сем прилагает план оным, снятый с натуры г. Лохвицким <...>. Определено: принять сие приношение и предложение с достодолжною благодарностию» (Труды... 1837, с. 203—204).

Як йому вдалося в такий короткий час подолати всі бар'єри, зокрема особистісні? Вихідцю із заможного сибірського купецького клану, добре освіченому, культурному М. Самойлову було неважко знайти підхід до любителів старожитностей. Корисними та ефективними навичками в його різнобічній діяльності стали засвоєні в купецькому середовищі такі форми соціальних відносин як мережевий дарообмін, що успішно впроваджувався у різних сферах суспільного життя, оскільки дар є універсальним інструментом взаємодії. Такий важливий соціальний інститут як мережі особистих стосунків, що підтримуються шляхом матеріальних та символічних обмінів, разом із сімейними, родинними стосунками, впливали на всі сфери життя. Археологія, яка перебувала на початку XIX ст. на етапі свого становлення і для успіху в якій були потрібні колективні зусилля та комунікація учасників, у пошуках засобів для налагодження донаукових взаємодій неминуче спиралася на мережі особистих зв'язків. Невипадково ці практики також посідали помітне місце у діяльності К. Лохвицького.

Здатність М. Самойлова встановити довірчі стосунки з місцевими «изыскателями древностей» було важливим чинником успіху його задумів. Він зумів знайти підхід до всіх київських любителів старовини, від яких залежав доступ до потрібної йому інформації та матеріалів, незважаючи на складні міжособистісні стосунки київських колег.

У його розпорядженні була чудова бібліотека митрополита Євгенія. У книзі М. Самойлова про Золоті ворота є посилання на літописи, Пролог, Синопис, праці В. Татищева, М. Карамзіна, М. Полевого, М. Берлінського, «Путешествие» митрополита Платона (Левшина), малюнки Вестерфельда в «Северном архиве». У Софійському митрополичому будинку М. Самойлов міг отримати всі необхідні для роботи

посібники, не виключаючи рекомендації та поради самого митрополита.

М. Самойлов близько познайомився з істориком Києва, одним із небагатьох на той час знавців міста М. Берлінським. 23 жовтня 1832 р. Берлінський записав у щоденнику: «Читал свою историю о Кивее для Золотых ворот выписки» (НБУВ ІР, ф. 175, од. 1057, арк. 38), е запис і про візит до М. Самойлова. У вересні 1833 р. історик отримав у дарунок від М. Самойлова старовинні монети (ЦДІАУК, ф. 228, оп. 2, од. 18). Підношення для нумізматичної колекції Берлінського відбулося через кілька тижнів після того, як М. Самойлов відправив московському Товариству «Известие о находящихся в Киевской казённой палате грамотах, крепостях и записях и других документах на владения Киевопечерской Лавры и прочих монастырей» (Труды... 1837, с. 208). Важко уявити, що за порівняно короткий час М. Самойлов у новому для себе місті та оточенні, пишучи дві книжки, освоюючи великий пласт джерел та літератури, замальовуючи та вимірюючи Золоті ворота, оглядаючи інші пам'ятки, встиг ще й зорієнтуватися в архіві Казенної палати. Але відомо, що граф М. Румянцев, для якого М. Берлінський був головним інформантом щодо київських старожитностей, просив історика «прислать копию с каталога документов, хранившихся в киевской казённой палате» (Иконников 1891, с. 191). Можна припустити, що М. Берлінський надав у розпорядження М. Самойлова вже готовий «каталог документів», складений для М. Румянцева, який або не отримав, або не встиг скористатися ним, оскільки справа була незадовго до смерті графа¹. Дарування монет М. Берлінському фактично було віддарюванням за символічний капітал (знання), наданий М. Самойлову істориком.

Однак для написання книжки про Золоті ворота першорядне значення мало знайомство з К. Лохвицьким. Прокласти цей «канал знайомства» було найбільш проблематично. Варто було археологу-аматору побачити в будь-якому конкурента, як він обрушував на «суперника» потік кляуз та доносів (див. про це: Ананьєва 2021).

М. Самойлов за родом своєї діяльності багато спілкувався з різними людьми, добре володів як комунікативними навичками, так і необхідною практичною психологією спілкування. З К. Лохвицьким було досягнуто повного порозуміння. М. Самойлов став посередником між історичним Товариством та археологом-аматором, який вважав високопрестижною свою причетність до кола вчених. Крім статусного, тут був і глибоко особистісний вимір. Товариство створювалося 1804 р. за участі першого (виборного) ректора Московського університету Х. Чеботарьова, який став першим головою То-

1. Граф М. П. Румянцев помер 3 січня 1826 р.

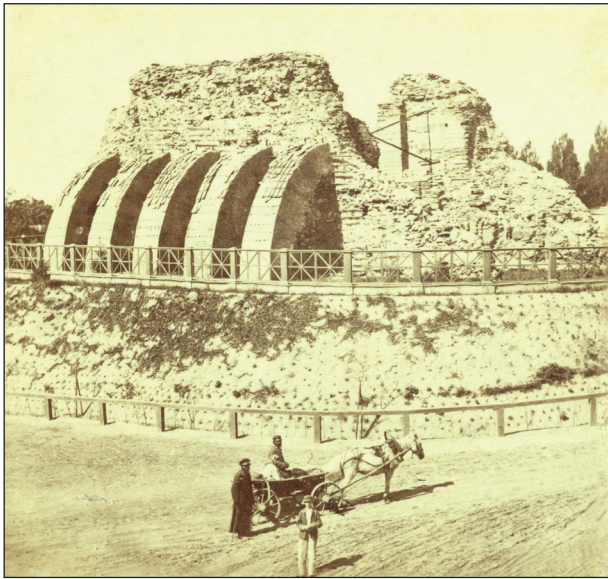

Рис. 9. Золоті ворота, 1870-ті рр.

Рис. 10. Золоті ворота, фото Ф. де Мезера

вариства. А К. Лохвицький з раннього віку виховувався в родині Х. Чеботарьова, який прийняв його «как сына» (Терновский 1863, с. 169). Почуття синівської вдячності до подружжя Чеботарьових і родинні стосунки з їх дітьми Кіндрат Андрійович зберігав усе життя.

Можна припустити, що зближенню з К. Лохвицьким допомогла наявність спільних московських знайомих, серед яких був зять Х. Чеботарьова відомий лікар М. Мудров, згаданий у книзі М. Самойлова про епідемію холери.

Нарешті, М. Самойлов і К. Лохвицький, незважаючи на їхні явні відмінності, мали схожий мотиваційний стрижень. Для обох заняття старожитностями були соціальним ліфтом, який піднімав їх на більш високі статусні поверхи. Це не виключає захопленості та великих зусиль у працях. Але не забуватимемо, що початкова мета поїздки М. Самойлова до Києва — історія питних закладів та винокуріння. Як і у випадку з К. Лохвицьким, Золоті ворота були наче «випадковою знахідкою» для М. Самойлова, а до роботи його підштовхнув митрополит Євгеній. Щоб остаточно переконатися в цьому,

достатньо порівняти «Златые врата» з творами про Іллінську церкву Є. Остромисленського та про Ірининську церкву К. Каневського (Остромисленский 1830; Каневский 1836), написаними в Київській духовній Академії під керівництвом та за програмами митрополита. У всіх трьох роботах видно «руку» їхнього куратора, єдину схему, використання археологічних даних як джерела поряд з письмовими тощо.

Влітку 1833 р. робота над «Златыми вратами Ярославовыми в Киеве <...>» була в розпалі, К. Лохвицький надавав автору всю необхідну інформацію, а М. Самойлов сумлінно вказував у виносках: «Сообщено г. Лохвицким».

Успішно організовані М. Самойловим «канали знайомства» перетворили для нього роз'єднаних (у деяких випадках — антагоністів) київських любителів старовини на специфічне локальне середовище, яке по відношенню до нього показало солідарну поведінку толерантності та підтримки, тобто М. Самойлов сформував стосунки, характерні для соціальних мереж. Саме такі стосунки виявилися основним соціальним капіталом, одночасно створеним та заробленим М. Самойловим.

Достеменно відомо, що вже в жовтні 1834 р. обидві книги М. Самойлова в Києві вивчали дві людини, яких незмінно називають, коли йдеться про початок київської археології: М. Берлінський та «будівельник» нової Десятинної церкви О. Анненков передавали один одному та читали праці купця-історика (НБУВ ІР, ф. 175, од. 1057, с. 41). Коло читачів напевно було значно ширше. М. Самойлов завжди охоче дарував свої твори. Золоті ворота — «Пам'ятник драгоцінний и находку важную» (М. Самойлов) — відкривали для себе всі, хто брав у руки книжку в Києві та далеко за його межами.

Дві приватні особи, два непересічні герої свого часу, що прагнули популярності та успішної кар'єри — чиновник-археолог і купець-автор опинилися в Києві в ролі мнемонічних акторів, які, відкриваючи з-під землі стародавні руїни, роздаровуючи їхні зображення та знайдені речі, водячи до них глядачів, пишучи книгу про їхню історію, турбуючи владу своїми вимогами повісити «пристойний» напис — створювали основи для публічної комеморації.

У риторичній столиці влади (міністр С. Уваров) звучало політико-ідеологічне замовлення на пам'ятки старовини, але важко помітити активну реакцію на нього місцевої управлінської еліти (губернатори В. Левашов, а з 1835 р. — О. Гурьев). Не став активним промоутером київських пам'яток і Тимчасовий комітет, створений для їхнього дослідження. Певним винятком була Десятинна церква, пов'язана зі зростаючим історичним «культулом» Хрестителя Русі князя Володимира (ім'я Володимира було надано Університету, названо вулицю, невдовзі виникла ідея створення пам'ятника). Ярославіві

Золоті ворота були швидше на периферії владної опіки. Ризикнемо припустити, що якби не археологічні амбіції К. Лохвицького, Золоті ворота зникли б разом зі зрительним стародавнім валом.

Але дві людини, які відкрили ворота і написали книжку про них, змусили всі наступні 190 років пам'ятати про минуле, захищати його сліди, під тиском нових ентузіастів піклуватися про них (рис. 9).

Щоправда, говорячи про двох героїв золото-воротської історії початку XIX ст., не забуватимемо того, хто не лише спрямовував невгамовну енергію обох, а й відкрив нову епоху в історичному вивченні Києва — рік 190-річчя перших розкопок Золотих воріт співпадає з 255-річним ювілеєм митрополита Євгенія (Болховітінова).

* * *

«Потомство будет отыскивать исторические места только по планам и преданиям. Для чего Златые Ворота не охраняются от непогоды и преданы поруганию черни? Какое равнодушие к остаткам святой древности!.. <...> Но к чему бесплодные вопросы и вопли!» (Гордиевский 1902, с. 80) — викликавав М. Закревський в листі до протоієрея П. Лебединцева. Його алармістське пророцтво не справдилося. Втім, читаючи змістовну, побудовану на численних джерельних свідченнях статтю про життя пам'ятки наприкінці XIX — у XX ст. (Ивакина, Абрамова 2011), щиро дивуєшся, що Ворота вціліли, зазнавши профанне варварство та владну байдужість, глобальні соціальні потрясіння та бойні.

Одним із важливих факторів їх збереження, на нашу думку, стало те, що Золоті ворота не були і, сподіваємося, ніколи не стануть об'єктом руйнівних «війн пам'яті». Вони мають іншу місію. Феномен Золотих воріт полягає в тому, що навколо пам'ятки оборонної архітектури утворилася та панувала комеморативна злагода, зрештою — атмосфера неповторного київського миру (рис. 10).

P. S. За 190 років опубліковано три (!) невеличкі книжки про Золоті ворота... На Золотих воротах є табличка з написом, який увічнює пам'ять про Мінрегіонбуд України. Мрія Кіндрата Лохвицького поки що не здійснилася...

ЛІТЕРАТУРА

Ананьєва, Т. 2013. Между божественным и профанным: забытая находка 1830-х годов — киевский «Крест» Апостола Андрея Первозванного. В: Мицик, Ю. А. (ред.). *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна*, III: Збірка наукових праць, присвячена 150-літтю з дня народження Є. К. Редіна (1863—1908). Київ, с. 256-270.

Ананьєва, Т., Абрамова, И. 2007. «Памятник достойный сохранения»: к 170-летию археологического открытия Золотых ворот в Киеве. *Киевский альбом: исторический альманах*, 5, с. 5-13.

Ананьєва, Т. 2020. Відкриття київських церковних старожитностей та економіка престижу в першій половині XIX століття. В: Скочиляс, І., Яременко, М. (ред.). *В орбіті християнської культури. Матеріали наукової конференції до 1030-річчя хрещення Русі (Київ, 25—26 жовтня 2018 р.)*. Львів: Український католицький університет, с. 159-178.

Ананьєва, Т. 2021. Відомий невідомий дослідник Десятинної церкви: до 195-річчя розкопок храму, проведених архітектором Миколою Єфимовим. *Opus mixtum*, 8, с. 13-30.

Архив СПб ИИ РАН. *Архив Санкт-Петербургского Института истории Российской академии наук*, ф. 238, оп. 2, к. 341, ед. 35.

Берлинский, М. Ф. 1991. *Краткое описание Киева*. Репринтное издание. Киев: Час.

Бондарець, О. 2002. До специфіки історії розвитку археологічних знань. *Наукові записки. Національний університет «Києво-Могилянська академія»*, 20—21: Теорія та історія культури, с. 46-53.

Боярченков, В. В. 2012. Провинциальные исследователи старины в российском историографическом пространстве середины XIX века. В: Дмитриев, А. Н. (ред.). *Историческая культура императорской России: формирование представлений о прошлом. Коллективная монография в честь профессора И. М. Савельевой*. Москва: Высшая школа экономики, с. 258-279.

Высоцкий, С. А. 1982. *Золотые ворота в Киеве*. Киев: Наукова думка.

Гапич, Л., Іванова, І. 2021. *Золоті ворота як уособлення сили та незалежності України* (online). Київ: Цифрова бібліотека «Київ». Режим доступу: <https://dlib.kiev.ua/zoloti> (Дата звернення 31 травня 2022).

Ге, Н. Н. 1911. Киевская Первая гимназия в сороковых годах. *Искусство: живопись, графика, художественная печать*, 8—9, с. 365-378.

Глаголев, А. Г. 1837. *Записки русского путешественника, А. Глаголева, с 1823 по 1827 год*. I: Россия. Австрия. Санкт-Петербург: Императорская Российская Академия.

Гордиевский, И., свящ. 1902. Предисловие. Письма Н. В. Закревского к протоієрею П. Г. Лебединцеву. *Киевская старина*, 78 (июль—август), с. 77-94.

Евгений (Болховитинов, Е. А.), митроп. 1834. *Собрание поучительных слов... в 4-х частях*. III. Киев: Киево-Печерская Лавра.

Закревский, Н. 1868a. *Описание Киева*. 1. Москва: В. Грачев и Ко.

Закревский, Н. 1868b. *Описание Киева*. 2. Москва: В. Грачев и Ко.

Ивакина, Л. 2007. Архивные документы о сохранении руин Золотых ворот после их открытия в XIX ст. В: *Софійські читання. Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції «Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська» та сучасні тенденції музейної науки»* (м. Київ, 24—25 листопада 2005 р.). Київ: Академперіодика, с. 280-286.

Ивакина, Л., Абрамова, И. 2011. Проблемы сохранения Золотых ворот в Киеве в первой половине XX века. *Київська старовина*, 2, с. 3-12; 3, с. 66-81.

Иконников, В. С. 1891. *Опыт русской историографии*. 1, кн. 1. Киев: Имперский университет св. Владимира.

Иконников, В. С. 1904. *Киев в 1654—1855 гг.: исторический очерк*. Киев: Имперский университет св. Владимира.

Каневский, К. 1836. О древней киевской церкви св. Ирины, созданной великим князем Ярославом

Владимировичем. *Журнал Министерства народного просвещения*, XII, с. 423-453.

Ластовська, О. 2019. Золоті ворота в Києві як історична пам'ятка у міжкультурній комунікації. В: *Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 10—11 квітня 2019 р.)*. Київ: КНУКіМ, с. 319-323.

Лебединцев, П. 1909. Киев за 60 лет пред сим (к материалам для исторической топографии Киева). *Труды Киевской духовной академии*, II (февраль), с. 314-336.

Литвинова, Т. Ф. 2016. Историческая память и инструментализация прошлого в социальных проектах дворянства Левобережной Украины середины XIX в. *Харківський історіографічний збірник*, 15, с. 210-217.

Лонгинов, Н. М. 1905. Путевые письма. Июнь—сентябрь 1823. *Русский архив*, III, 12, с. 549-572.

Максимович, М. (ред.). 1840. *Киевлянин*. 1. Киев: Университетская типография.

Максимович, М. А. 1994. Очерк Киева. В: *Замлинський, В. О. (ред.). Києв являлся градом великимъ...: Вибрані українознавчі твори*. Київ: Либідь, с. 32-43.

Маслов, С. А. 1839. Путевые заметки при проезде из Москвы в Киев, Харьков и Воронеж. *Земледельческий журнал*, 4, с. 29-62.

Михайлов, Д. А. 2015. Археологические места социальной памяти. *Вестник Томского государственного университета*, 394, с. 121-126.

НБУВ ІР. *Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України, Інститут рукопису*, ф. 175, од. 1057.

НБУВ ІР, ф. II, од. 22950.

НБУВ ІР, ф. II, од. 22951.

НБУВ ІР, ф. II, од. 22952.

НБУВ ІР, ф. II, од. 22953.

Нора, П. 1999. Между памятью и историей. Проблематика мест памяти. В: *Нора, П., Озуф, М., де Пюимеж, Ж., Винок, М. Франция-память*. Санкт-Петербург: СПбГУ, с. 17-50.

Оглоблин, Н. 1891. К истории открытия Золотых ворот (1832—1838) (по бумагам К. Лохвицкого). *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца*, V, с. 142-171.

Остроумовский, Е. 1830. *Исследования о древней киевской церкви св. Ильи, упоминаемой в догворе великого князя киевского Игоря Святославича с греками 945 года, сохранённом в летописи преподобного Нестора*. Киев: Киевопечерская типография.

Пассек, В. 1840. Киевские Златыя врата. В: *Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком*. 2. Москва: Н. Степанов, с. 143-154.

Письма... 1871. Письма Митрополита Киевского Евгения к И. М. Снегиреву, с приложением к ним примечаний издателя. В: *Снегирев, И. Старина русской земли. Исследования и статьи*. 1, кн. 1. Санкт-Петербург: Ф. С. Сушинский, с. 107-136.

Полякова, М. А. (ред.). 2006. *Записки графа М. Д. Бутурлина: в 2-х томах*. 1. Москва: Любимая книга.

Самойлов, Н. 1830. *Историческое описание Введенской Островской пустыни Владимирской губернии, находящейся на острове озера Вятского*. Москва: Университетская типография.

Самойлов, Н. 1834а. *Златыя врата Ярославовы в Киеве, сооружённые в начале XI столетия и откры-*

тые из земли в 1832 году, с точным видом (планом и фасадом) и историческим описанием оных. Москва: Лазаревы.

Самойлов, Н. 1834б. *Киев в начале своего существования, блеске, славе, величии, разрушении и возобновлении; с историческим описанием двух первых церквей, сооружённых равноапостольным князем Владимиром по восприятии святого крещения в 989 году и существующих поныне в Киеве, с планом и видами оных церквей*. Москва: Лазаревы.

Сафронова, Ю. А. 2019. *Историческая память: введение*. Санкт-Петербург: Европейский университет.

Семеновский, Н. М. 1852. *Киев и его достопамятности*. Киев: Губернская типография.

Смирнов, Я. И. 1908. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII века. В: *Уварова, П. С. (ред.). Труды Тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе. 1905*. II. Москва: Г. Лисснер и Д. Собоко, с. 197-512.

Сокоиков, С. С. 2014. Проблемы исторической памяти и актуальные социокультурные контексты археологического памятника. *Вестник Челябинской государственной академии культуры и искусств*, 1 (37), с. 32-38.

Терновский, Ф. 1863. Материалы для истории мистицизма в России. (Записки К. А. Лохвицкого). *Труды Киевской Духовной Академии*, 3, с. 161-203.

Труды... 1837. *Труды и летописи Общества истории и древностей российских*. Часть VIII, содержащая Летописи Общества с 1828 по 1836 год. Москва: Университетская типография.

Успенский, Г. 1811—1812. *Опыт повествования о древностях русских*. Харьков: Университетская типография.

Фундуклей, И. 1847. *Обозрение Киева в отношении к древностям*. Киев: И. Вальнер.

ЦДІАК. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*, ф. 228, оп. 2, од. 18.

ЦДІАК, ф. 707, оп. 1, од. 773.

Чертков, А. Д. 2012. *Журнал моего путешествия по Австрии, Италии, Сицилии, Швейцарии и проч. в 1823—1825 годах*. Москва: Русский миръ.

Щероцкий, К. В. 1917. *Киев: Путеводитель*. Киев: С. В. Кульженко.

REFERENCES

Ananieva, T. 2013. Mezhdru bozhestvennym i profannym: zabytaia nakhodka 1830-kh godov — kievskii «Krest» Apostola Andreia Pervozvannogo. In: *Mytsyk, Yu. A. (ed.). Sofiia Kyivska: Vizantiia. Rus. Ukraina, III: Zbirka naukovykh prats, prysviachena 150-littiu z dnia narodzhennia Ye. K. Riedina (1863—1908)*. Kyiv, s. 256-270.

Ananieva, T., Abramova, I. 2007. «Pamiatnik dostoiny sokhraneniia»: k 170-letiu arkheologicheskogo otkrytiia Zolotykh vorot v Kieve. *Kievskii albm: istoricheskii almanakh*, 5, s. 5-13.

Ananieva, T. 2020. Vidkryttia kyivskykh tserkovnykh starozhytnosti ta ekonomika prestyžu v pershii polovyni XIX stolittia. In: *Skoehylas, I., Yaremenko, M. (ed.). Vorbiti khrystyianskoi kultury. Materialy naukovoi konferentsii do 1030-rychchia khreshchennia Rusi (Kyiv, 25—26 zhovtnia 2018 r.)*. Lviv: Ukrainyskyi katolytskyi universytet, s. 159-178.

Ananieva, T. 2021. Vidomyi nevidomyi doslidnyk Desiatynnoi tserkvy: do 195-rychchia rozkopok khramu, provedenykh arkhitektorom Mykoloiu Yefymovym. *Opus mixtum*, 8, s. 13-30.

Arkhiv SPb II RAN. *Arkhiv Sankt-Peterburgskogo Instituta istorii Rossiiskoi akademii nauk*, f. 238, op. 2, k. 341, ed. 35.

Berlinskii, M. F. 1991. *Kratkoe opisanie Kieva. Reprintnoe izdanie*. Kiev: Chas.

- Bondarets, O. 2002. Do spetsyfyky istorii rozvytku arkeologichnykh znan. Naukovi zapysky. *Natsionalnyi universytet «Kyievo-Mohylianska akademiia»*, 20—21: Teoriia ta istoriia kultury, s. 46-53.
- Boiarchenkov, V. V. 2012. Provintsialnye issledovateli stariny v rossiiskom istoriograficheskom prostranstve serediny XIX veka. In: Dmitriev, A. N. (ed.). *Istoricheskaia kultura imperatorskoi Rossii: formirovanie predstavlenii o proshlom. Kollektivnaia monografiia v chest professora I. M. Savelevoi*. Moskva: Vysshiaia shkola ekonomiki, s. 258-279.
- Vysotskii, S. A. 1982. *Zoloty vorota v Kieve*. Kiev: Naukova dumka.
- Hapych, L., Ivanova, I. 2021. *Zoloti vorota yak uosoblennia syly ta nezalezhnosti Ukrainy* (online). Kyiv: Tsyfrova biblioteka «Kyiv». Rezhym dostupu: <https://dlib.kiev.ua/zoloti> (Data zvernennia 31 travnia 2022).
- Ge, N. N. 1911. Kievskaiia Pervaia gimnaziia v sorokovykh godakh. *Iskusstvo: zhivopis, grafika, khudozhestvennaia pechat*, 8—9, s. 365-378.
- Glagolev, A. G. 1837. *Zapiski russkogo puteshestvennika, A. Glagoleva, s 1823 po 1827 god. I: Rossiia. Avstriia*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Rossiiskaia Akademiia.
- Gordievskii, I., sviashch. 1902. Predislovie. Pisma N. V. Zakrevskogo k protoiereiu P. G. Lebedintsevu. *Kievskaiia starina*, 78 (iiul—avgust), s. 77-94.
- Evgenii (Bolkhovitinov, E. A.), mitrop. 1834. *Sobranie pouchitelnykh slov...: v 4-kh chastiakh*. III. Kiev: Kievo-Pecherskaia Lavra.
- Zakrevskii, N. 1868a. *Opisanie Kieva*. 1. Moskva: V. Grachev i Ko.
- Zakrevskii, N. 1868b. *Opisanie Kieva*. 2. Moskva: V. Grachev i Ko.
- Ivakina, L. 2007. Arkhivnye dokumenty o sokhraneni ruiny Zolotykh vorot posle ikh otkrytiia v XIX st. In: *Sofiiskii chytanina. Materialy III mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii «Pam'iatky Natsionalnoho zapovidnyka «Sofiiia Kyivska» ta suchasni tendentsii muzeinoi nauky» (m. Kyiv, 24—25 lystopada 2005 r.)*. Kyiv: Akadempriodyka, s. 280-286.
- Ivakina, L., Abramova, I. 2011. Problemy sokhraneniia Zolotykh vorot v Kieve v pervoi polovine XX veka. *Kyivska starovyna*, 2, s. 3-12; 3, s. 67-81.
- Ikonnikov, V. S. 1891. *Opyt russkoi istoriografii*. 1, kn. 1. Kiev: Imperskii universitet sv. Vladimira.
- Ikonnikov, V. S. 1904. *Kiev v 1654—1855 gg.: istoricheskii ocherk*. Kiev: Imperskii universitet sv. Vladimira.
- Kanevskii, K. 1836. O drevnei kievskoi tserkvi sv. Iriny, sozdannoi velikim kniazem Iaroslavom Vladimirovichem. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia*, XII, s. 423-453.
- Lastovska, O. 2019. Zoloti vorota v Kyievi yak istorychna pam'iatka u mizhkulturnii komunikatsii. In: *Ukraina i svit: teoretychni ta praktychni aspekty diialnosti u sferi mizhnarodnykh vidnosyn. Materialy Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii (m. Kyiv, 10—11 kvitnia 2019 r.)*. Kyiv: KNUKiM, s. 319-323.
- Lebedintsev, P. 1909. Kiev za 60 let pred sim (k materialam dlia istoricheskoi topografii Kieva). *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, II (fevral), s. 314-336.
- Litvinova, T. F. 2016. Istoricheskaia pamiat i instrumentalizatsiia proshlogo v sotsialnykh proektakh dvorianstva Levoberezhnoi Ukrainy serediny XIX v. *Kharkivskii istoriografichnyi zbirnyk*, 15, s. 210-217.
- Longinov, N. M. 1905. Putevye pisma. Iiun—sentiabr 1823. *Russkii arkhiv*, III, 12, s. 549-572.
- Maksimovich, M. (ed.). 1840. *Kievljanin*. 1. Kiev: Universitetskaia tipografiia.
- Maksimovich, M. A. 1994. Ocherk Kieva. In: Zamlynskyi, V. O. (ed.). *Kiev yavilsia hradom velikim...: Vybrani ukrainoznavchi tvory*. Kyiv: Lybid, s. 32-43.
- Maslov, S. A. 1839. Putevye zametki pri proезде iz Moskvy v Kiev, Kharkov i Voronezh. *Zemledelcheskii zhurnal*, 4, s. 29-62.
- Mikhailov, D. A. 2015. Arkheologicheskie mesta sotsialnoi pamiaty. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta*, 394, s. 121-126.
- NBUV IR. *Natsionalna biblioteka Ukrainy im. V. I. Vernadskoho NAN Ukrainy, Instytut rukopysu*, f. 175, od. 1057.
- NBUV IR, f. II, od. 22950.
- NBUV IR, f. II, od. 22951.
- NBUV IR, f. II, od. 22952.
- NBUV IR, f. II, od. 22953.
- Nora, P. 1999. Mezhdum pamiatiu i istoriei. Problematika mest pamiaty. In: Nora, P., Ozuf, M., de Puiumezh, Zh., Vinok, M. *Frantsiia-pamiat*. Sankt-Peterburg: SPbGU, s. 17-50.
- Ogloblin, N. 1891. K istorii otkrytiia Zolotykh vorot (1832—1838) (po bumagam K. Lokhvitskogo). *Chteniia v Istoricheskom obshchestve Nestora-letopistsa*, V, s. 142-171.
- Ostromyslenskii, E. 1830. *Issledovaniia o drevnei kievskoi tserkvi sv. Ili, upominaemoi v dogovore velikogo kniazia kievskogo Igoria Sviatoslavicha s grekami 945 goda, sokhranennom v letopisi prepodobnogo Nestora*. Kiev: Kievo-pecherskaia tipografiia.
- Passek, V. 1840. Kievskie Zlatyia vrata. In: *Ocherki Rossii, izdavaemye Vadimom Passekom*. 2. Moskva: N. Stepanov, s. 143-154.
- Pisma... 1871. Pisma Mitropolita Kievskogo Evgeniia k I. M. Snegirevu, s prilozheniem k nim primechanii izdatelia. In: Snegirev, I. *Starina russkoi zemli. Issledovaniia i stati*. 1, kn. 1. Sankt-Peterburg: F. S. Sushchinskii, s. 107-136.
- Poliakova, M. A. (ed.). 2006. *Zapiski grafa M. D. Buturlina: v 2-kh tomakh*. 1. Moskva: Liubimaia kniga.
- Samoilov, N. 1830. *Istoricheskoe opisanie Vvedenskoii Ostrovskoi pustyni Vladimirovskoi gubernii, nakhodiashcheisia na ostrove ozera Viatskogo*. Moskva: Universitetskaia tipografiia.
- Samoilov, N. 1834a. *Zlatye vrata Iaroslavovy v Kieve, sooruzhennyye v nachale XI stoletii i otkrytye iz zemli v 1832 godu, s tochnym vidom (planom i fasadom) i istoricheskim opisaniem onykh*. Moskva: Lazarevy.
- Samoilov, N. 1834b. *Kiev v nachale svoego sushchestvovaniia, bleske, slave, velichii, razrushenii i vozobnovlenii; s istoricheskim opisaniiem dvukh pervykh tserkvei, sooruzhennykh ravnoapostolnym kniazem Vladimirom po vospriiatii sviatogo kreshcheniia v 989 godu i sushchestvuiushchikh ponyne v Kieve, s planom i vidami onykh tserkvei*. Moskva: Lazarevy.
- Safronova, Iu. A. 2019. *Istoricheskaia pamiat: vvedenie*. Sankt-Peterburg: Evropeiskii universitet.
- Sementovskii, N. M. 1852. *Kiev i ego dostopamiatnosti*. Kiev: Gubernskaia tipografiia.
- Smirnov, Ia. I. 1908. Risunki Kieva 1651 goda po kopiiam ikh kontsa XVIII veka. In: Uvarova, P. S. (ed.). *Trudy Trinadtsatogo arkeologicheskogo sieezda v Ekaterinoslave*. 1905. II. Moskva: G. Lissner i D. Sobko, s. 197-512.
- Sokovikov, S. S. 2014. Problemy istoricheskoi pamiaty i aktualnye sotsiokulturnye konteksty arkeologicheskogo pamiatnika. *Vestnik Cheliabinskoi gosudarstvennoi akademii kultury i iskusstv*, 1 (37), s. 32-38.
- Ternovskii, F. 1863. Materialy dlia istorii mistitsizma v Rossii. (Zapiski K. A. Lokhvitskogo). *Trudy Kievskoi Dukhovnoi Akademii*, 3, s. 161-203.
- Trudy... 1837. *Trudy i letopisi Obshchestva istorii i drevnostei rossiskikh. Chast VIII, sodержashchaia Letopisi Obshchestva s 1828 po 1836 god*. Moskva: Universitetskaia tipografiia.
- Uspenskii, G. 1811—1812. *Opyt povestvovaniia o drevnostiakh russkikh*. Kharkov: Universitetskaia tipografiia.
- Funduklei, I. 1847. *Obozrenie Kieva v otnoshenii k drevnostiam*. Kiev: I. Valner.
- TsDIAK. *Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv*, f. 228, op. 2, od. 18.
- TsDIAK, f. 707, op. 1, od. 773.
- Chertkov, A. D. 2012. *Zhurnal moego puteshestviia po Avstrii, Italii, Sitsilii, Shveitsarii i proch. v 1823—1825 godakh*. Moskva: Russkii mirie.
- Sherotskii, K. V. 1917. *Kiev: Putevoditel*. Kiev: S. V. Kulzhenko.

T. B. Ananieva

ON THE HISTORY OF FORMING OF THE ARCHAEOLOGICAL «MEMORY PLACES» IN KYIV IN THE EARLY 19TH CENTURY: THE DISCOVERY OF GOLDEN GATE AND COMPILATION OF THE FIRST BOOK ON IT

The sample of defensive architecture of the 11th century the Kyiv Golden Gate, excavated 190 years ago, is a rare example of an archeological site that has not only survived up today but is also integrated into the social, cultural and scientific space, has added to the category of museums, and become a hallmark of Kyiv. In some publications the modern understanding and evaluation of the site is extrapolated for the entire period of its post-excavation existence. It is believed that the Golden Gate in previous centuries as well impressed its contemporaries and was the object of interest of ordinary citizens, and the government used them as a symbol of a certain political and ideological nature.

Sources of the first half of the 19th century, close in time to the excavations of the Gate, allow us to significantly adjust the idea of the reception of the site in the social and cultural space of the city. They show that the authorities showed no signs of interest in using the Golden Gate to «visualize» the history and create an image of the «good past» in the mass consciousness. On the contrary, the first steps to form a «social and cultural infrastructure of memory» (I. Irvin-Zaretska) were taken by private persons. The organization and carrying out of the Golden Gate excavations, efforts to preserve them, informing the public, making «adver-

tising» images and inscriptions, demonstration of the excavation site, and finally writing the first book — were performed by State Councilor K. Lokhvytsky and merchant (who received the nobility) M. Samoilo. For both ordinary fans of antiquities this activity was a social elevator which raised to higher status floors.

The author of the first book on the Golden Gate M. Samoilo due to communicative competence was able to collect the necessary material and mastered in the merchant milieu the forms of social relations, in particular the network gift exchange. Relying on the help of Kyiv Metropolitan Eugene (Bolkhovitinov), amateur archaeologist K. Lokhvytsky and historian M. Berlinsky, M. Samoilo created a solid work, which was later used by M. Zakrevsky and positively evaluated by S. Vysotsky.

Historical sources show that there was no uniformity in the perception of the Golden Gate even among the cultural elite, the site was mostly on the periphery of the attention and care of the authorities. However, persons who in the first half of the nineteenth century acted as «mnemonic characters», have laid the foundations for the interpretation of the Golden Gate as a «memory place».

Keywords: Kyiv, Golden Gate, archeological places of memory, Kindrat Lokhvytsky, Mykola Samoilo, Metropolitan Eugene (Bolkhovitinov).

Одержано 21.06.2022

АНАНЬЄВА Тетяна Борисівна, науковий співробітник, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Київ, Україна.

ANANIEVA Tetiana, Research Officer, Institute of Ukrainian Archaeography and Sources Studies, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-4334-2919, e-mail:

XIX.century.ta@gmail.com.